

Αριστερός και δεξιός ευρωκομμουνισμός: διαφοροποιήσεις και όρια

Γράφει ο ΤΑΣΟΣ ΣΚΛΑΒΟΣ*

Στο παρόν άρθρο αποπειράται μια ανάλυση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του ευρωκομμουνιστικού ρεύματος, το οποίο έλαβε διαφορετικές εθνικές μορφές και που συνηθίζεται να διαχωρίζεται σχηματικά σε έναν κυρίαρχο δεξιό και έναν εναλλακτικό αριστερό πόλο. Σε αυτήν την κατεύθυνση, παρουσιάζεται η συλλογιστική του κορυφαίου Έλληνα μαρξιστή στοχαστή, Νίκου Πουλαντζά, ο οποίος ως ένας από τους κύριους εκφραστές της αριστερής εκδοχής του ευρωκομμουνισμού προσπαθεί να αποστασιοποιηθεί από το κυρίαρχο δεξιό ευρωκομμουνιστικό ρεύμα της εποχής του, το οποίο χαρακτηρίζει ρεφορμιστικό. Απ' αφορμής της τοποθέτησης του Σαντιάγο Καρίλιο ως βασικού αρχιτέκτονα της δεξιάς ευρωκομμουνιστικής τάσης εκ μέρους του Πουλαντζά, στο άρθρο παρουσιάζονται οι κύριες θεωρητικές επεξεργασίες του πρώτου, προκειμένου να αναδειχθεί η ιδιαίτερη συλλογιστική του κυρίαρχου ευρωκομμουνισμού. Πόση, όμως, είναι στα αλήθεια η θεωρητική απόσταση που χωρίζει τον δεξιό με τον αριστερό ευρωκομμουνισμό;

Εισαγωγή

Ο ευρωκομμουνισμός υπήρξε κυρίαρχο ιδεολογικό ρεύμα του κομμουνιστικού

κινήματος, το οποίο αναπτύχθηκε μεταπολεμικά κυρίως στη Δυτική Ευρώπη, με πρωταγωνιστές αυτής της νέας πολιτικής, τα Κομμουνιστικά Κόμματα Ιταλίας, Γαλλίας και Ισπανίας. Αν ανατρέξει κανείς στη βιβλιογραφία θα διαπιστώσει πως δεν υπάρχει μια κοινά αποδεκτή ληξιαρχική

πράξη γέννησης του ευρωκομμουνισμού, και αυτό διότι ο ευρωκομμουνισμός φαίνεται πως δημιουργήθηκε βαθμιαία από το άθροισμα πολλών και διαφορετικών παραγόντων.

Τα δυτικοευρωπαϊκά κομμουνιστικά κόμματα, μέσα από τις επίπονες εμπειρίες συντριβής των επαναστατικών προπαθειών, της ανόδου και εδραίωσης του φασισμού, της σφυρηλάτησης των Λαϊκών Μετώπων και της αξιοθαύμαστης αντίστασής τους, αναδύθηκαν περισσότερο από ποτέ ως εθνικά κόμματα, που «λησμονούσαν» την επαναστατική οδό και αναζητούσαν νέους δρόμους επικράτησης (Σασούν, 2001: 182-183, 193-194).

Η αλήθεια είναι πως η ενασχόληση με το φαινόμενο του ευρωκομμουνισμού μοιάζει, τουλάχιστον εκ πρώτης όψεως, μάλλον παρωχημένη. Ωστόσο, κατά την άποψή μου, ο αναστοχασμός της ευρωκομμουνιστικής εμπειρίας είναι ιδιαίτερος χρήσιμος, τόσο για να αντιληφθούμε την ευρωκομμουνιστική λογική, όσο κυριότερα διότι στις μέρες μας η συντριπτική πλειοψηφία των ευρωπαϊκών αριστερών κομμάτων, συγκροτούν μια Αριστερά, η οποία έχει ενσωματώσει τις πιο στείρες και συντηρητικές πλευρές της ευρωκομμουνιστικής σκέψης. Μια Αριστερά, η οποία όχι απλώς δεν έχει καμία πρόθεση συντριβής της αστικής κρατικής μηχανής, αλλά ούτε καν αμφισβητεί την αστική τάξη πραγμάτων, όντας πλήρως ενταγμένη στον αστικό πολιτικό περίγυρο και τους κανόνες του. Ως εκ τούτου, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε πως μπορεί μεν το ευρωκομμουνιστικό εγχείρημα να απέτυχε να μετουσιώσει σε πράξεις το όραμά του για δημοκρατικό μετασχηματισμό της κοινωνίας, κατάφερε όμως πέραν πάσης αμφιβολίας να μεταβάλει ριζικά το μοντέλο αριστερής πολιτικής στις δυτικές δημοκρατίες, καλλιεργώντας επιμελώς μεταρρυθμιστικές λογικές.

Σε αυτήν την κατεύθυνση, νομίζω πως δεν είναι τυχαίο το αναθεμασμένο ενδιαφέρον που φαίνεται πως υπάρχει αναφορικά με το εγχείρημα του ευρωκομμουνισμού, όπως πιστοποιούν οι σχετικά πρόσφατες εκδόσεις τριών μελετών – οι οποίες κινούνται σε διαφορετικές κατευθύνσεις– της μελέτης *Ευρωκομμουνισμός:*

Θεωρία και στρατηγική υπέρ του Κεφαλαίου του Κώστα Σκολαρίκου, της μελέτης Ευρωκομμουνισμός: Από την κομμουνιστική στη ριζοσπαστική ευρωπαϊκή Αριστερά του Γιάννη Μπαλαμπανίδη, αλλά και εν μέρει της μελέτης Αριστερά και Εξουσία: Ο «δημοκρατικός δρόμος» προς τον σοσιαλισμό του Δημήτρη Μπελαντί.

1. Η λογική του ευρωκομμουνισμού

Όπως είναι εύκολα αντιληπτό, το να περιγράψει σε βάθος το ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο γεννήθηκε ο ευρωκομμουνισμός θα αποτελούσε μια μελέτη από μόνης της. Ως εκ τούτου, για τις ανάγκες του παρόντος άρθρου, θα επιχειρηθεί μια συνοπτική ανασκόπηση των αιτιών ανάπτυξης της ευρωκομμουνιστικής λογικής.

Είναι γεγονός πως εκείνο που είχε αναδυθεί πολιτικά μετά το 1945 ήταν βαθιά τροποποιημένο ως αποτέλεσμα των αναμνήσεων που διατηρούσε η Ευρώπη, τόσο από τον πόλεμο, όσο και από την προπολεμική κρίση της δημοκρατίας. Ο ρόλος του κοινοβουλίου, η φύση των πολιτικών κομμάτων και της ίδιας της πολιτικής, όλα είχαν μεταβληθεί από τον αγώνα εναντίον του φασισμού. Η δημοκρατία είχε πλέον διευρύνει την εκλογική βάση της – με την επέκταση του εκλογικού δικαιώματος στις γυναίκες –, ενώ ταυτοχρόνως είχε αποκτήσει και υψηλότερο βαθμό δέσμευσης δυνάμεων απ’ όλο το πολιτικό φάσμα στην υπεράσπιση πραγματικών κοινωνικών, πολιτικών και οικονομικών δικαιωμάτων (Murphy, 1993: 3-25).

Σύμφωνα με τις επισημάνσεις του Κλαουντίν (1978: 109) το «πρόβλημα της δημοκρατίας» υπήρξε κεντρικό για τα κομμουνιστικά κόμματα μέχρι και την έναρξη του Ψυχρού Πολέμου. Η βασική πολιτική επιλογή των δυτικοευρωπαϊκών κομμουνιστικών κομμάτων ήταν να παγιωθούν ως «νόμιμη» εθνική πολιτική δύναμη, στοχεύοντας να καθιερωθεί ο αντιφασισμός ως η κύρια διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στο νόμιμο και στο απαράδεκτο από πολιτική άποψη. Σύμφωνα, όμως, με τον Σασούν

(2001:196-197) αυτή η στρατηγική απέτυχε ολοκληρωτικά, αφού στις δυτικές δημοκρατίες απαραίτητη προϋπόθεση για την πρόσβαση στην εξουσία αποδείχτηκε πως ήταν ο αντικομμουνισμός, δηλαδή η αποδοχή των δυτικών αξιών, καθορισμένων με ψυχοπολεμικούς όρους.

Η απόσταση που είχαν διανύσει οι κομμουνιστές από τα προπολεμικά αμιγώς επαναστατικά κόμματα μέχρι την ανάδειξή τους σε εθνικές πατριωτικές δυνάμεις στην Αντίσταση υπήρξε αξιοπρόσεκτη. Βέβαια, η κορύφωση αυτής της διαδρομής, με τη συμμετοχή τους στις μεταπολεμικές κυβερνήσεις εθνικής ενότητας, διακόπηκε απότομα με την εκδίωξή τους, μεταξύ 1947 και 1948. Σε κάθε περίπτωση, τα εν λόγω κόμματα είχαν μπει πια στη διαδικασία αναζήτησης μιας κομμουνιστικής πολιτικής προσαρμοσμένης στις νέες διεθνείς και εθνικές συνθήκες, διαδικασία που θα επιταχυνθεί με το τέλος της σταλινικής εποχής και τη σταδιακή απεξάρτηση από το σοβιετικό κέντρο.

Είναι ακόμα κρίσιμο να επισημανθεί πως η μεταπολεμική επιτυχία του καπιταλισμού, κατάφερε να διαβρώσει τις ταξικές αντιπαλότητες και να αντικαταστήσει την αγωνιστική μαζική πολιτική της μεσοπολεμικής περιόδου με μια πολιτική κατανάλωσης και διαχείρισης. Μια κοινωνία που σπαρασσόταν, μόλις πριν από λίγα χρόνια, από ανηλεείς ταξικούς αγώνες, έμοιαζε τώρα να έχει αποκοιμηθεί. Αν η πρόθεση των Αμερικανών ήταν να απονευρώσουν τις ταξικές εντάσεις στη Δυτική Ευρώπη με την πολιτική της παραγωγικότητας, έμοιαζε φαινομενικά να το είχαν πετύχει.

Φαινομενικά, γιατί υπό μια συνεπή μαρξιστική οπτική, εξακολουθούσαν να υπάρχουν σημαντικοί περιορισμοί των δημοκρατικών ελευθεριών, τα ενισχυμένα εκλογικά συστήματα αλλοίωναν σταθερά την έκφραση του εκλογικού σώματος, ενώ τα μέσα μαζικής ενημέρωσης ήταν υπό τον άσφυκτικό έλεγχο του μεγάλου κεφαλαίου. Παράλληλα, δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις, κατά τις οποίες διακρινόταν με ευκρίνεια ο συγκαλυμμένος ταξικός χαρακτήρας των δυτικοευρωπαϊκών δημοκρατιών, όπως αυτός αποτυπωνόταν

από τη σκληρή αστυνομική και ενίοτε στρατιωτική καταστολή των λαϊκών αγώνων. Πέραν πάσης αμφιβολίας, η δημοκρατία παρέμενε ταξικά προσδιορισμένη, παρά τον πρόσκαιρο κείνσιανό μανδύα με τον οποίο ήταν ενδεδυμένη (Καλτσώνης, 2016: 33-35).

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, ιδίως μετά τα τέλη της δεκαετίας του 1950, το κράτος αποτέλεσε κεντρικό θέμα της μαρξιστικής έρευνας στα ανεπτυγμένα δυτικά κράτη, εξαιτίας κυρίως της αυξανόμενης εκλογικής, κυβερνητικής και κοινωνικής δυναμικής των δυτικών κομμουνιστικών κομμάτων. Ταυτοχρόνως, το τέλος της δεκαετίας του 1950 σηματοδοτούσε και τη δύση του σταλινισμού, επιτρέποντας στα δυτικά κομμουνιστικά κόμματα να ανεξαρτητοποιηθούν σταδιακά από την επιρροή του σοβιετικού κέντρου και να εκφράζονται πιο ελεύθερα. Η συγκεκριμένη πολιτική, χαρακτηρίζεται από δύο στενά συνδεδεμένα γνωρίσματα: α) την προσπάθεια προσαρμογής διαμόρφωσης θεωρίας και πρακτικής μιας στρατηγικής της μετάβασης σε συνθήκες ανεπτυγμένου καπιταλισμού και β) τον σαφή διαχωρισμό από τον σοβιετικό κομμουνισμό (Κλαουντίν, 1978: 7-12).

Η Σοβιετική Ένωση, ιδίως μετά τον θάνατο του Στάλιν το 1953, απώλεσε σταδιακά τη νομιμοποίησή της ως χώρας-θεματοφύλακα του κομμουνισμού και ως του μοναδικού φορέα της παγκόσμιας επανάστασης. Η εμφάνιση τόσο της μαοϊκής οπτικής για το σοσιαλισμό, όσο και άλλων προσπαθειών εφαρμογής του κομμουνιστικού μοντέλου, οι οποίες ξέφευγαν της σοβιετικής πεπατημένης, όπως η γιουγκοσλάβικη περίπτωση, πιστοποιούσαν ήδη από τις αρχές του 1950 έναν αναδυόμενο «πολυκεντρισμό» εντός του σοσιαλιστικού στρατοπέδου. Όπως σημειώνει ο Μαντέλ (1980: 20-26), οι συνεχείς στροφές του 7ου Συνεδρίου της Διεθνούς, η οποία ουσιαστικά μετασχηματίστηκε από όργανο της παγκόσμιας επανάστασης σε όργανο της σοβιετικής διπλωματίας, είχαν παίξει και αυτές σημαντικό ρόλο στην πορεία διαμόρφωσης των «εθνικών δρόμων» και του «πολυκεντρισμού», μέσω της ενσωμάτωσης των κομμουνιστών στην αστική πολιτική ζωή

Οι Ενρίκο Μπερλινγκουέρ (αριστερά), Σαντιάγο Καρίγιο (στη μέση) και Ζορζ Μαρσέ, γ.γ. των κομμουνιστικών κομμάτων Ιταλίας, Ισπανίας και Γαλλίας, των βασικών ιστορικών κομμάτων του ευρωκομμουνισμού

και της αποστροφής προς τις εναλλασσόμενες σοβιετικές επιταγές.

Συμπληρωματικά, πρέπει να επισημανθεί ότι η καταστολή της εξέγερσης της Βουδαπέστης το 1956, έπληξε σημαντικά την αξιοπιστία του υπαρκτού σοσιαλισμού, παράλληλα με τις αποκαλύψεις του Χρουστσόφ για τα πεπραγμένα της σταλινικής περιόδου. Η βίαιη καταστολή των κινημάτων στην Ουγγαρία και στην Πολωνία, πυροδότησαν έναν έντονο θεωρητικό σκεπτικισμό, οδηγώντας αρκετούς δυτικοευρωπαίους στοχαστές να αναζητήσουν με μεγαλύτερη συνέπεια εναλλακτικές σοσιαλιστικές λύσεις, ασκώντας ταυτόχρονα κριτική στο αδιέξοδο της σοβιετικής γραφειοκρατίας. Επιπρόσθετα, το νεόκοπο δόγμα της «ειρηνικής συνύπαρξης» ψαλίδισε τις όποιες επαναστατικές ελπίδες των δυτικοευρωπαϊκών κομμουνιστικών κομμάτων.

Μέσα, λοιπόν, σε αυτό το πλαίσιο, αναπτύχθηκαν εντός ή παραπλεύρως των δυτικοευρωπαϊκών κομμουνιστικών κομμάτων, ισχυρά θεωρητικά ρεύματα που αμφισβητούσαν ευθέως τις σοβιετικές λογικές, όπως το μαοϊκό και το τροτσικιστικό, ρεύματα που συνέβαλαν αποφασιστικά στην εμφάνιση της λεγόμενης Νέας Αριστεράς στην Ευρώπη. Η Νέα Αριστερά

γεννήθηκε τη δεκαετία του 1960 μέσα σε ένα έντονο κλίμα αποαποικιοποίησης, αντιαμερικανισμού, αντιπολεμισμού και αμφισβήτσης του κυρίαρχου καταναλωτικού μοντέλου, αποτελώντας μια πολυσύνθετη ιδεολογική έκφανση ενός μαζικού, αλλά ανομοιογενούς κοινωνικού ρεύματος που αμφισβητούσε την κυρίαρχη τάξη πραγμάτων στις δυτικοευρωπαϊκές δημοκρατίες και διεκδικούσε περισσότερα δικαιώματα και ελευθερίες

Ως εκ τούτου, από τα τέλη της δεκαετίας του '50 παρατηρήθηκε μια δυναμική πορεία επιτάχυνσης της διαμόρφωσης του ευρωκομμουνισμού, με τα δυτικοευρωπαϊκά κομμουνιστικά κόμματα να υιοθετούν σταδιακά προγράμματα, τα οποία αρνούσαν την επαναστατική κατάκτηση της εξουσίας και οριοθετούσαν –υπό την επιρροή της θεωρίας του Κάουτσκι– την επαναστατική βία στο πλαίσιο υπεράσπισης του κοινοβουλευτισμού και της αστικής δημοκρατίας (Σκολαρίκος, 2015: 25).

Ο Τολιάτι (1964: 31-32) θα πρωτοστατήσει και στο 8ο Συνέδριο του ΙΚΚ θα υποστηρίξει πως η πορεία προς το σοσιαλισμό πρέπει να πραγματοποιηθεί «ανάλογα με τις συνθήκες και τις οικονομικές, εθνικές και πολιτισμικές ιδιομορφίες της κάθε χώρας», σε ένα σύστημα «ανεξάρ-

τητων» σοσιαλιστικών κρατών. Ο Τολιάτι, λοιπόν, είναι αυτός που χαράζει τον δρόμο, προκειμένου να συγκροτηθεί μετά το 1968 ο ευρωκομμουνισμός ως ένας δυτικός κομμουνισμός ανεξάρτητος από το διεθνές κέντρο της Μόσχας.

Η εισβολή στην Τσεχοσλοβακία το 1968 φαίνεται πως υπήρξε ο καταλύτης, φέρνοντας στην επιφάνεια την πρώτη ανοιχτή διαφωνία των δυτικοευρωπαϊκών κομμουνιστικών κομμάτων με το σοβιετικό κέντρο. Η ομοφωνία που κυριαρχούσε μέχρι τότε στο παγκόσμιο κομμουνιστικό σύστημα χάθηκε. Τα δυτικοευρωπαϊκά κομμουνιστικά κόμματα απαίτησαν «ανεξαρτησία», «κυριαρχία», «ισότητα και σεβασμό στην αυτονομία όλων των κομμάτων», υποστηρίζοντας τις ατομικές και συλλογικές ελευθερίες στο σοσιαλισμό (Eley, 2010: 625-633).

Υπ' αυτήν την ανάγνωση, τα γεγονότα στη Τσεχοσλοβακία δεν αποτελούν τη στιγμή γέννησης του ευρωκομμουνισμού, αλλά μάλλον το έναυσμα της ενηλικίωσής του, η οποία λαμβάνει χώρα με τον οριστικό απογαλακτισμό των δυτικοευρωπαϊκών κομμάτων από τη Μόσχα. Ίσως ο ευρωκομμουνισμός δημιουργείται περισσότερο ως μια αντίδραση στο σοβιετικό κέντρο, παρά ως ένα όραμα σοσιαλιστικού μετασχηματισμού (Boggs, 1995: 116), με όποιες συνέπειες έχει μια τέτοια παραδοχή για τον χαρακτήρα του. Τα ευρωκομμουνιστικά κόμματα σε μια έντονη αντίφαση, μετεωρίζονται ανάμεσα στη ρήξη με την ΕΣΣΔ, ώστε να νομιμοποιηθούν στο εσωτερικό των χωρών τους, έχοντας όμως διαρκή αναφορά στα σοβιετικά επιτεύγματα προκειμένου να νομιμοποιήσουν την ιδεολογική καταγωγή τους.

Το 1968 υπήρξε, ωστόσο, χρονιά ορόσημο, όχι μόνο εξαιτίας της επέμβασης στην Τσεχοσλοβακία, αλλά και εξαιτίας του γαλλικού Μάη, ο οποίος έσπειρε προσδοκίες για βελτίωση των κοινωνικών συνθηκών. Η «δυτική όψη» του 1968, ο γαλλικός Μάης, η ιταλική θερμή διετία και οι συνέπειές τους, μοιάζουν να επέδρασαν πιο καθοριστικά απ' ό,τι η «ανατολική όψη», με τη σοβιετική καταστολή της Άνοιξης της Πράγας, και αυτό γιατί εάν η δεύτερη συνέβαλλε σε έναν ορι-

σμένο απογαλακτισμό από τον σοβιετικό έλεγχο, η πρώτη έθετε υπαρξιακά ζητήματα που απαιτούσαν άμεσες απαντήσεις (Μπαλαμπανίδης, 2015: 107).

Μέσα από το πρίσμα του ευρωκομμουνισμού, η μαρξιστική θεωρία του κράτους υιοθετεί όλο και περισσότερο τη θέση πως ο πολιτικός αγώνας για τη μετάβαση στο σοσιαλισμό οφείλει να είναι ουσιαδώς δημοκρατικός, συνδυάζοντας την ανάπτυξη του κοινοβουλίου και των πολιτικών αγώνων με τα κοινωνικά κινήματα, αλλά και μορφές άμεσης δημοκρατίας, απορρίπτοντας ταυτοχρόνως κατηγορηματικά την προοπτική της ένοπλης βίας:

«Η διεύρυνση της δημοκρατίας με νέες μορφές και η συντριβή, μέσω αυτών των μορφών, της λογικής των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων αποτελεί εντυπωσιακή απομάκρυνση από τη μαρξιστική-λενινιστική στρατηγική της «συντριβής του κράτους» και αντανάκλα, και πάλι, την πραγματικότητα της μεταπολεμικής ιστορίας».

(Carnoy, 1990: 16)

Ο ευρωκομμουνισμός, ωστόσο, δεν αποτέλεσε μια ομοιόμορφη στρατηγική, αφού στα πλαίσια των εθνικών δρόμων, παρατηρείται μια σημαντική διακλάδωση. Ο ένας, πιο αριστερός, κλάδος οδήγησε στο γαλλικό «Κοινό Πρόγραμμα» κομμουνιστών-σοσιαλδημοκρατών, μια συνέχεια της λαϊκομετωπικής στρατηγικής στις σύγχρονες κινηματικές συνθήκες. Ενώ από την άλλη μεριά, ο ιταλικός συντηρητικός κλάδος οδήγησε σε ένα «εθνικό μέτωπο» με τη Δεξιά, με επισφράγισμα τον «ιστορικό συμβιβασμό» (Μπερλίνγκουερ, 1977: 101-133). Στη συνέχεια, την ιταλική διακλάδωση ακολούθησαν ως έναν βαθμό και τα ευρωκομμουνιστικά πειράματα σε Ισπανία και Ελλάδα, απόρροια και της δικτατορικής εμπειρίας, η οποία έθετε ως προτεραιότητα την ανάγκη αποκατάστασης της δημοκρατίας (Eley, 2010: 701-702). Επί της ουσίας, τα ευρωκομμουνιστικά αυτά κόμματα αποτέλεσαν περισσότερο έναν στιβαρό πυλώνα προάσπισης και επαναφοράς της δημοκρατίας, παρά κόμματα με επαναστατικό σοσιαλιστικό προσανατολισμό.

2. Οι εθνικές μορφές του ευρωκομμουνισμού

Μπορεί, λοιπόν, ο ευρωκομμουνισμός να έλαβε διαφορετικές εθνικές μορφές, είχε όμως μια κοινή συνισταμένη. Τόσο το γαλλικό «Κοινό Πρόγραμμα» όσο και ο ιταλικός «ιστορικός συμβιβασμός», η ελληνική ΕΑΔΕ και η στάση των Ισπανών κομμουνιστών στη βελουδίδη δημοκρατική μετάβαση, υπήρξαν πυλώνες μια κοινής στρατηγικής επιλογής: να μετατραπεί η ικανότητα κινητοποίησης των μαζών και αντιπροσώπευσης του ριζοσπαστισμού σε μια πλήρη και νομιμοποιημένη συμμετοχή εντός του πλαισίου των αστικοδημοκρατικών θεσμών (Μπαλαμπανίδης, 2015: 49-50).

Μια οπτική, η οποία επιχειρεί να συνοψίσει τα κύρια σημεία του κυρίαρχου ευρωκομμουνισμού αναφέρει χαρακτηριστικά:

«Η καπιταλιστική κοινωνία θα πρέπει να μετατραπεί σε σοσιαλιστική με πλήρη σεβασμό στις πολιτικές ελευθερίες, τα ανθρώπινα δικαιώματα, τη συνδικαλιστική, θρησκευτική και πολιτιστική ελευθερία. Αυτή η αλλαγή πρέπει να γίνει μέσω της καθολικής ψηφοφορίας, γεγονός που σημαίνει προφανώς πως αν η κυβέρνηση συνασπισμού υπέρ του σοσιαλισμού νικηθεί στις εκλογές, πρέπει να παραιτηθεί. Το σοσιαλιστικό κράτος δεν θα έχει επίσημη ιδεολογία, αλλά θα στηρίζεται στον πλουραλισμό [...] Ο οικονομικός μετασχηματισμός θα βασιστεί στη συνύπαρξη δημοσίου και ιδιωτικού τομέα [...] Επομένως αντιλαμβανόμαστε τον σοσιαλισμό ως διεύρυνση και ανάπτυξη της δημοκρατίας, όχι μόνο στη πολιτική αλλά και στη κοινωνική και στην οικονομική ζωή».

(Kindersley, 1981: 23-24)

Μέσα στην ευρωκομμουνιστική λογική υπάρχει μια έλλειψη κατανόησης –ή επιλεκτική αγνόηση– του δομικού χαρακτήρα των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, οι οποίες δεν είναι σε θέση να αλλάξουν βαθμιαία ή ανά τμήματα. Το

ίδιο ισχύει σε σχέση και με την αντίληψη περί μικτής οικονομίας, μια αυταπάτη που βρίσκεται σε αγεφύρωτη απόσταση από το πραγματικό περιεχόμενο του σοσιαλισμού. Το παραπάνω απόσπασμα καταδεικνύει με τον πιο σαφή και κατηγορηματικό τρόπο πως για τον ευρωκομμουνισμό –ή τουλάχιστον για την κυρίαρχη τάση του– ο όρος «σοσιαλισμός» δεν σημαίνει πια το επίπονο βήμα μετατροπής του καπιταλισμού σε κομμουνισμό, αλλά λαμβάνει τη μορφή μιας κοινωνικής μεταρρύθμισης, με αιτήματα αστικού εκσυγχρονισμού και εκδημοκρατισμού.

«Η κοινή διακήρυξη Μπερλίνγκουερ, Καρίλιο πρώτα και, στη συνέχεια, Μπερλίνγκουερ-Μαρσέ φάνηκαν σαν οι προ-άγγελοι σε μια φάση «αναθεώρησης» που ήταν διατεθειμένη να φτάσει ως το τέρμα. Η χωρίς όρους αναγνώριση του «πλουραλισμού» και όλων των «αστικών» και «πολιτικών ελευθεριών» σαν απαραίτητων στοιχείων για την έκφραση της «συναίνεσης» και τη διαμόρφωση της «πολιτικής βούλησης», ακόμη και στη φάση του σοσιαλισμού, έθιγαν κεντρικά σημεία όχι μόνο του λενινισμού, αλλά και του ίδιου του μαρξισμού. Οι λεγόμενες «τυπικές ελευθερίες» –που στην ανάλυση του Μαρξ εμφανίζονταν σαν ένα απλό «επικάλυμμα», προορισμένο να συγκαλύψει και να κρύψει την πραγματική εκμετάλλευση και ανισότητα– εκλαμβάνονταν εδώ σε βασικές αρχές και όροι, η απουσία των οποίων δεν επέτρεπε καμία συζήτηση για το σοσιαλισμό».

(Κολέτι, 1982: 66)

Αλλά και ο Κλαουντίν (1978: 87-88) υπογραμμίζει πως το βασικό συστατικό που θεμελιώνει τον «δημοκρατικό δρόμο προς το σοσιαλισμό» είναι η σχέση συνύπαρξης δημοκρατίας και σοσιαλισμού, στα πλαίσια της οποίας η δημοκρατία, για να ολοκληρωθεί, απαιτεί το σοσιαλισμό και το αντίστροφο. Όπως παρατηρεί ο Μπενσάιντ (2015: 113), το ζήτημα δεν είναι πλέον «να αλλάξουμε ζωή», αλλά απλώς να «καλυτερεύσουμε τη ζωή». Ο σοσιαλισμός παίρνει τη μορφή ενός πιο δίκαιου και ανθρώπινου καπιταλισμού, με περαιτέρω ανάπτυξη του

κράτους πρόνοιας και συμβιβαστική επίλυση των ταξικών διαφορών.

Σε κάθε περίπτωση, η λογική του ευρωκομμουνισμού δεν υπήρξε καινούργια. Η υπερτίμηση των μεταρρυθμίσεων και των οικονομικών αγώνων, η αμφισβήτηση της πρωτοπορίας του προλεταριάτου, η αποκήρυξη της δικτατορίας του και η ειρηνική μετεξέλιξη του καπιταλισμού σε σοσιαλισμό, αποτελούν εν πολλοίς τον πυρήνα των θεωριών, που εμφανίστηκαν στα τέλη του 19ου αιώνα, μέσα από την αντιπαράθεση της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας με τον Μπέρνσταϊν (Μαντέλ, 1980: 170-173). Όπως, άλλωστε, αυτοκριτικά είχε επισημάνει και ο εργασιστής Μάριο Τρόντι (1985) «κάναμε λοιπόν όλο αυτόν το δρόμο για να βρεθούμε παγιδευμένοι στην ιδεολογία που ετοίμασε για εμάς η σοσιαλδημοκρατία».

Η περίπτωση του ευρωκομμουνισμού έχει, όμως, ένα επιπρόσθετο ιδιαίτερο ενδιαφέρον μελέτης, διότι τα προαναφερθέντα χαρακτηριστικά εμφανίζονται στο εσωτερικό των κομμουνιστικών κομμάτων, δηλαδή των θεωρούμενων επαναστατικών κομμάτων «νέου τύπου», τα οποία προήλθαν ως αποτέλεσμα της ρήξης με την παλιά σοσιαλδημοκρατία.

Η βαθύτερη ουσία του ευρωκομμουνισμού υπήρξε η ταυτότητά του ως στρατηγικής μεταβατικού χαρακτήρα, ως μιας ιδεολογίας-«περάσματος» από τον λαϊκομετωπικό κομμουνισμό σε μια μορφή νέας σοσιαλδημοκρατίας ή νέου σοσιαλφιλελευθερισμού. Μετάβαση, η οποία εύστοχα έχει χαρακτηριστεί ως το Μπαντ Γκόντεσπεργκ¹ του ευρωπαϊκού κομμουνισμού (Μπαλαμπανίδης, 2015: 561) και η οποία συνιστά μια θεμελιώδη ρήξη με τη λενινιστική σκέψη (Aspaturian, 1980: 10), όπως θα επισφραγισθεί από την εγκατάλειψη της έννοιας της «δικτατορίας του προλεταριάτου» στο 22ο Συνέδριο του ΓΚΚ το 1976 (Αλτουσέρ, 1978: 31-56).

Υπό αυτήν την οπτική, ο Μπογκς θα περιγράψει τον ευρωκομμουνισμό ως μια

απο-κομμουνιστικοποιημένη μεταρρυθμιστική πολιτική, η οποία αντιπροσωπεύει μια «σπασμωδική επιστροφή στη σοσιαλδημοκρατία» (Boggs, 1995: 122, 135), ενώ από την πλευρά του ο Μαντέλ (1980: 37-41) θα υποστηρίξει πως «ο ευρωπαϊκός κομμουνισμός περνάει τώρα τη δική του φάση σοσιαλδημοκρατικοποίησης».

Εμβαθύνοντας ο Μαντέλ (1980: 26), υποστηρίζει πως ο ευρωκομμουνισμός δεν υπήρξε ένας ριζικός ανασχηματισμός, αλλά μια βαθμιαία διαδικασία άρρηκτα συνδεδεμένη με την κρίση του σταλινισμού. Βέβαια, η απώτερη πορεία προς τον ευρωκομμουνισμό δεν ανακόπηκε ούτε μετά τον θάνατο του Στάλιν και την αποσταλινοποίηση, παρά την αλλαγή πλεύσης από τους διαδόχους (Bernstein & Milza, 1997: 233-250). Για τον Μαντέλ (1980: 16-22) οι δύο κυριότερες ρίζες του ευρωκομμουνισμού είναι η θωωρία περί δυνατότητας σοσιαλισμού σε μία μόνο χώρα, η οποία μοιραία οδηγεί στον εθνικοκομμουνισμό, αλλά και η στρατηγική του Λαϊκού Μετώπου ως μια πολιτική που τροφοδοτεί μια σταδιακή διαδικασία σοσιαλδημοκρατικοποίησης.

Ένας ορισμός του ευρωκομμουνισμού με ιδιαίτερο ενδιαφέρον αναφέρει χαρακτηριστικά:

«Είναι καρπός της μέχρι τώρα αδυνατότητας αυτού του κινήματος να κατακτήσει την πολιτική εξουσία στις συνθήκες του αναπτυσσόμενου (πολύ ή σε αρκετό βαθμό) καπιταλισμού. Μ' άλλα λόγια ο ευρωκομμουνισμός είναι η απόρροια της «εξαντλημένης υπομονής» της ηγεσίας ορισμένων κομμουνιστικών κομμάτων και αναντίρρηση και μερίδας των μελών τους – που εδώ και μισόν αιώνα βρίσκονται στην αντιπολίτευση [...] Αλλά η «εξαντλημένη υπομονή», καθώς και η τάση για συμβιβασμό και τελική αποδοχή του συστήματος δεν μπορεί να αποδοθεί παρά στην ιδεολογική αδυναμία των ηγεσιών αυτών, που είναι ταξικά διαβρωμένες».

(Λάδης, 1980: 109-110)

1. Το 1959 το SPD διάλεξε το Μπαντ Γκόντεσπεργκ ως τόπο διακήρυξης της ήδη συντελεσμένης αλλαγής πλεύσης από καθαρά μαρξιστικό εργατικό κόμμα σε ένα κόμμα λαϊκής βάσης.

¹Ένας τέτοιος ορισμός, τοποθετεί πέραν πάσης αμφιβολίας ως κύρια γενεσιουργό

αιτία του ευρωκομμουνισμού, την ταξική διάβρωση των κομμουνιστικών κομμάτων, απόρροια της μαζικής εισόδου διανοούμενων και άλλων μικροαστικών και μεσοαστικών στρωμάτων, τόσο σε επίπεδο βάσης, όσο και ηγεσίας, διαμέσου του Λαϊκού Μετώπου. Παράλληλα, αυτό το «άνοιγμα» σήμαινε και σημαντική ενδυνάμωση της εκλογικής δεξαμενής των κομμουνιστικών κομμάτων, γεγονός που έφερνε εκ νέου στο προσκήνιο την προοπτική μιας εκλογικής νίκης και επομένως κάθε πρόωπη επαναστατική έξαρση έπρεπε πάση θυσία να αποφευχθεί.

Όπως γλαφυρά το περιγράφει ο Μαντέλ (1980: 24-25), «μια ολόκληρη γενιά ευρωκομμουνιστικών στελεχών δεν έμαθε τίποτε άλλο από το να προετοιμάζει καλές εκλογές». Σε αυτό το γεγονός διαβλέπει μια πορεία εκφυλισμού, παρόμοια με εκείνη της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας πριν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Στην αντίθετη κατεύθυνση, οι μακροχρόνιες περιόδοι παρανομίας προφύλαξαν τα κομμουνιστικά κόμματα της Ισπανίας και της Πορτογαλίας από αυτήν την κατάληξη, έστω και προσωρινά.

Συμπερασματικά, τα δυτικοευρωπαϊκά κομμουνιστικά κόμματα έφτασαν στο κατώφλι της εξουσίας, αλλά δεν το διάβηκαν. Ο ευρωκομμουνισμός πρόσφερε ένα όραμα δημοκρατικής εξομάλυνσης, με το οποίο οι κομμουνιστές αποστασιοποιήθηκαν από τη Σοβιετική Ένωση, υπερασπιζόμενοι τις δημοκρατικές παραδόσεις των χωρών τους και έδειξαν πως θα μπορούσαν να κυβερνήσουν μέσω δομικών μεταρρυθμίσεων που θα οδηγούσαν βαθμιαία στο σοσιαλισμό.

Στον πυρήνα του ευρωκομμουνισμού δεν υπάρχουν οι δύο βασικές παράμετροι της μαρξικής θεωρίας για το κράτος, ούτε η αναγκαιότητα συντριβής του, ούτε η εγκαθίδρυση της δικτατορίας του προλεταριάτου (Μπαλιμπάρ, 1978: 14-25). Άλλωστε, η ιδέα της δικτατορίας του προλεταριάτου απορρίπτεται με το επιχείρημα ότι έχει τελείως παραμορφωθεί η αρχική σύλληψη της ιδέας αυτής από τον σταλινικό δογματισμό, ώστε να μην έχει απομείνει πια τίποτα το δημοκρατικό στη μορφή αυτής της διακυβέρνησης, όπως

την ανέδειξαν οι Μαρξ και Λένιν (Νεφελούδης, 1977: 20-21).

Με την ευχέρεια της ύστερης ιστορικής γνώσης είναι εύκολο να υποστηρίξουμε πως ο ευρωκομμουνισμός απέτυχε οικτρά να μετουσιώσει σε πράξεις το όραμά του για δημοκρατικό μετασχηματισμό της κοινωνίας, αν δεν συντέλεσε μάλιστα στη δυναμική αντεπίθεση της καπιταλιστικής νεοφιλελεύθερης λαίλαπας. Το μόνο σίγουρο είναι, πως μετά την πτώση της ΕΣΣΔ και την αποκαθήλωση του ευρωκομμουνισμού, τα κομμουνιστικά και αριστερά κόμματα έχουν περιέλθει σε μια παρατεταμένη κρίση ταυτότητας, ανήμπορα να παρουσιάσουν μια διαφορετική, στέρεη και πειστική εναλλακτική πρόταση, ανήμπορα να προσεγγίσουν και να εμπνεύσουν τις μάζες, έχοντας υποταχθεί στον αστικό πολιτικό περίγυρο.

3. Πουλαντζάς και ευρωκομμουνισμός

Ο Κοστάντσο Πρέβε, σε μια από τις τελευταίες του συνεντεύξεις, δήλωνε πως βρισκόμαστε μπροστά σε έναν μεταμοντέρνο εκφυλισμό του ευρωκομμουνισμού. Κατά την άποψή του ο ευρωκομμουνισμός τη δεκαετία του 1970, δεν ήταν μόνο αρνητικός, ήταν και θετικός:

«Δεν είναι τυχαίο ότι μεγάλες ψυχές, όπως δύο Έλληνες, ο Νίκος Πουλαντζάς και ο Άγγελος Ελεφάντης, ήταν υπέρ του ευρωκομμουνισμού [...] Ο ευρωκομμουνισμός είχε τέσσερα συνθετικά στοιχεία.

Ένα κομμουνιστικό, ένα σοσιαλιστικό, ένα δημοκρατικό και ένα φιλελεύθερο. Μετά την κατάρρευση του σοσιαλιστικού μπλοκ, τα πρώτα τρία στοιχεία -κομμουνιστικό-σοσιαλιστικό-δημοκρατικό- εξαφανίστηκαν. Και έμεινε μόνο το τέταρτο, το φιλελεύθερο, το οποίο, μετά την παγκοσμιοποίηση, έγινε νεοφιλελεύθερο».

(Πρέβε, 2011)

Ήταν, όντως, τέτοιου βαθμού οι αντιφάσεις και τα αδιέξοδα του κυρίαρχου ευρωκομμουνιστικού ρεύματος, που οδή-

γψαν μια σημαντική μερίδα στοχαστών να διαφοροποιηθούν και να συνθέσουν μια πιο αριστερή παραλλαγή του, μεταξύ των οποίων, οι Τρεντίν και Ινγκράο στην Ιταλία και ο Κλαουντίν στην Ισπανία (Μαντέλ, 1980: 255-260).

Ομοίως και ο Πουλαντζάς (1979), με την τελευταία συνέντευξή του στο *Marxism Today*, θα επιδιώξει να διαχωριστεί από την κυρίαρχη ευρωκομμουνιστική τάση, υπογραμμίζοντας ότι «είναι φανερό ότι μπορούμε να βρούμε μια ρεφορμιστική τάση στον ευρωκομμουνισμό, και με αυτήν την έννοια πιστεύω ότι μπορούμε να μιλάμε για αριστερό και δεξιό ευρωκομμουνισμό». Υπό αυτό το πρίσμα θα θέσει κάποια κριτήρια, τα οποία κατά τον ίδιο διαχωρίζουν ρητά τα δύο ρεύματα, σπεύδοντας να τοποθετήσει εκ των προτέρων τη συλλογιστική του Κάουτσκι στη δεξιά πτέρυγα, ταυτίζοντάς την με τις θέσεις του Ελενστάιν για μια προοδευτική, ειρηνική, νόμιμη και σταδιακή επανάσταση. Βέβαια, θα πρέπει να επισημανθεί πως από την πλευρά του ο Ελενστάιν τονίζει πως πρόκειται και αυτός σε μια πιο αριστερή εκδοχή του ευρωκομμουνισμού, υπογραμμίζοντας μάλιστα πως:

«Δεν πρόκειται να εμπιστευθούμε τη μπουρζουαζία ότι δεν θα εξαπολύσει τον εμφύλιο πόλεμο, πρόκειται να της δέσουμε τα χέρια για να την εμποδίσουμε να τον εξαπολύσει».

(Μαντέλ, 1980: 256)

Ο Μαντέλ, ο οποίος παραθέτει το παραπάνω απόσπασμα, αναρωτιέται πώς αλήθεια είναι δυνατόν να «δέσουμε τα χέρια» της αστικής τάξης, χωρίς να την αφοπλίσουμε, χωρίς δηλαδή να αποσυνδέσουμε τους κατασταλτικούς μηχανισμούς της και χωρίς να οπλίσουμε υλικά και πνευματικά το προλεταριάτο. Πρόκειται για αναστοχασμό που αφορά βεβαίως, ως ερώτημα και το ύστερο έργο του Πουλαντζά.

Σύμφωνα πάντα με τη διάκριση του Πουλαντζά (1979: 196-197), το κύριο σημείο διαφοροποίησης των δύο τάσεων έγκειται στο γεγονός πως ο αριστερός ευρωκομμουνισμός δίνει πολύ μεγαλύτερη σημασία στην άμεση δημοκρατία, «ένα

ζήτημα που έπαιζε πάντα καθοριστικό ρόλο στη διαμάχη ανάμεσα σε ρεφορμιστές κι επαναστάτες». Προηγουμένως, όμως, είχε σπεύσει να επισημάνει πως «όταν μιλάμε για ένα δημοκρατικό δρόμο προς το σοσιαλισμό, τότε η στρατηγική μας πρέπει να αλλάξει σε βάθος διατηρώντας τις μορφές της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και ελευθεριών (που για πολλά χρόνια τις αποκαλούσαμε «τυπικές», αλλά που δεν είναι απλώς τυπικές). Αυτή η αντιπροσωπευτική δημοκρατία πρέπει να συμβαδίζει, ταυτόχρονα, με τη δημιουργία μιας άμεσης δημοκρατίας στη βάση». Ο Πουλαντζάς μάλιστα θα σχηματοποιήσει στο έπακρον, τοποθετώντας τον Ινγκράο ως κύριο εκφραστή του αριστερού ευρωκομμουνισμού και τον Καρίλιο του δεξιού.

Τόσο ο δεξιός, όσο και ο αριστερός ευρωκομμουνισμός έχουν μεν ως κοινή λογική την απόρριψη της θεμελιώδους θέσης του Μαρξ περί της αναγκαιότητας συντριβής της αστικής κρατικής μηχανής, όμως κατά τον Πουλαντζά (1979: 196) υπάρχει μια άλλη σημαντική διάκριση ανάμεσά τους. Σε αντίθεση, λοιπόν, με τον δεξιό ευρωκομμουνισμό, ο οποίος αντιλαμβάνεται ως ουδέτερους τους μηχανισμούς του κράτους, και άρα δεν δίνει ιδιαίτερη σημασία στην ανάγκη μετασχηματισμού τους, για τον αριστερό ευρωκομμουνισμό κρίνεται απαραίτητος ο ριζικός μετασχηματισμός όχι μόνο των ιδεολογικών, αλλά και των κατασταλτικών μηχανισμών του κράτους.

Κρίνεται σκόπιμο να επισημανθεί στο σημείο αυτό πως ο Πουλαντζάς αμφισβητεί την αναγκαιότητα συντριβής της αστικής κρατικής μηχανής μόνο στο τελευταίο του έργο *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός* –εν αντιθέσει με όλα τα προηγούμενα έργα του–, ως αποτέλεσμα της επιλογής στρατεύσής του με το ευρωκομμουνιστικό ρεύμα, έστω και σε μια πιο αριστερή και κινηματική εκδοχή του (Σκλάβος, 2023: 15-32).

Αυτός ο ύστερος Πουλαντζάς, σε αντιδιαστολή με τον πρώιμο αλτουσεριανό λεβινιστικό εαυτό του, στρατευμένος πλέον στην υπόθεση του ευρωκομμουνισμού, επιζητά να παρουσιάσει μια εφικτή,

υλοποιήσιμη μεσοπρόθεσμα και ορατή στρατηγική για τον σοσιαλισμό. Πρόκειται για μια αγωνία, η οποία σχετίζεται ασφαλώς και με την εμπειρία του «Κοινού Προγράμματος» στην Γαλλία. Ο ύστερος Πουλαντζάς αναρωτιέται αν θα μπορούσε να υπάρξει ένας δρόμος μεταρρυθμίσεων, ίσως και οριακών ρήξεων, οι οποίες να είναι σε θέση να εκδημοκρατίσουν το κράτος και να μεταβάλλουν σταδιακά τη μονοπωλιακή/καπιταλιστική διεύθυνσή του, χωρίς να το συντρίψουν, χωρίς να οδηγηθούν στην επικίνδυνη –κατά τον ύστερο Πουλαντζά– στρατηγική της δυαδικής εξουσίας. Μιας δυαδικής εξουσίας και μιας συντριβής, τις οποίες ο Πουλαντζάς υποστήριζε με συνέπεια στα προηγούμενα έργα του.

Διαβλέπουμε, λοιπόν, πως είναι καθαρά πολιτικοί οι λόγοι που οδηγούν στη θεωρητική μεταστροφή του Πουλαντζά προς τον λεγόμενο «δημοκρατικό δρόμο προς το σοσιαλισμό», στην απόρριψη της δυαδικής εξουσίας και στην άρνηση της αναγκαιότητας συντριβής της αστικής κρατικής μηχανής. Πλνν, όμως, η πολιτική αυτή ανάγκη συναντά μοιραία και τις αδυναμίες της ίδιας της θεωρίας, δεδομένου πως ο Πουλαντζάς οδηγεί τη μαρξιστική θεωρία του κράτους σε οριακές της απολήξεις (Μπελαντής, 2014: 91). Ωστόσο, το γεγονός αυτό, όπως και οι εγγενείς αντιφάσεις που μπορούν να εντοπιστούν στην πουλαντζιανή συλλογιστική δεν αναιρούν τον εμπλουτισμό και την απόπειρα επικαιροποίησης της θεωρίας για το σύγχρονο αστικό κράτος από τις θεωρητικές παραδοχές του Νίκου Πουλαντζά.

Επιστρέφοντας στις διατυπώσεις του Πουλαντζά (1979: 196) στο *Marxism Today*, μεταξύ άλλων, επισημαίνει πως ο αριστερός ευρωκομμουνισμός υπογραμμίζει τη στιγμή της ρήξης μέσα στο κράτος και δε μιλάει για έναν αφηρημένο σταδιακό και προοδευτικό μετασχηματισμό. Οι αριστεροί ευρωκομμουνιστές έχουν συνειδητοποιήσει ότι θα υπάρξει ένα κρίσιμο, καθοριστικό σημείο, που δε θα είναι ένας εμφύλιος πόλεμος, αλλά, παρ' όλα αυτά, θα πρόκειται για μια στιγμή έντονης κρίσης του κράτους και αλλαγής του συσχετισμού των δυνάμεων μέσα

Νίκος Πουλαντζάς, 1936-1979

στο ίδιο το κράτος, εκτίμηση που ο δεξιός ευρωκομμουνισμός δεν αντιμετωπίζει ουσιαστικά.

Το ζήτημα, λοιπόν, που τίθεται είναι σε τι συνίσταται η ουσιαστική διαφορά του αριστερού ευρωκομμουνισμού από τον ρεφορμιστικό –όπως ο ίδιος ο Πουλαντζάς χαρακτηρίζει– δεξιό ευρωκομμουνισμό. Ο Πουλαντζάς τοποθετεί ως πρώτο στοιχείο διαφοροποίησης τη σύνθεση αντιπροσωπευτικής και άμεσης δημοκρατίας, τονίζοντας πως το δεξιό ρεύμα δεν δίνει τη δέουσα σημασία σε αυτή. Ας επιμεινουμε, όμως, ότι το κρίσιμο διακύβευμα δεν είναι η σημασία που αποδίδεται στην άμεση και στην αντιπροσωπευτική δημοκρατία, αλλά πρωτίστως η αντίληψη που έχουμε για τη δημοκρατία αυτή καθ' αυτή.

Όταν ο Πουλαντζάς (1979: 196) υποστηρίζει πως είναι ανάγκη να διατηρήσουμε τις μορφές αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και τις συναφείς ελευθερίες, τις οποίες για χρόνια αποκαλούσαμε τυπικές, αλλά οι οποίες εν τέλει δεν είναι τυπικές, δοκιμάζει τα όριά του σε σχέση με αυτή καθαυτή τη μαρξική θεωρία του κράτους. Οδηγούμαστε σε αυτήν την παρατήρηση, για να επισημάνουμε ότι οι λεγόμενες «τυπικές ελευθερίες», οι οποίες εμφανίζονται στην ανάλυση του Μαρξ ως ένα απλό «επικάλυμμα», προορισμένο να συ-

γκαλύψει και να κρύψει την πραγματική εκμετάλλευση και ανισότητα, αντιμετωπίζονται από τον ύστερο Πουλαντζά ως βασικές αρχές και όροι, η απουσία των οποίων δεν επιτρέπει καμία συζήτηση για το σοσιαλισμό.

Η ύστερη τοποθέτηση του Πουλαντζά, πως η εγγύηση των ελευθεριών και των δικαιωμάτων διασφαλίζεται μόνο με τη διατήρηση της αντιπροσωπευτικής κοινοβουλευτικής μορφής, συνιστά θεωρητικό ανεπίλυτο πρόβλημα στο ύστερο έργο του. Φυσικά, πρόκειται για ένα πρόβλημα, το οποίο ο ίδιος ο Πουλαντζάς (2008: 376-377) αναγνωρίζει, και γι' αυτό προτείνει μια σύζευξη μεταξύ άμεσης και αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Εύστοχα, όμως, επισημαίνει ο Καρνόι πως ο Πουλαντζάς υποστηρίζει μια ισορροπία ανάμεσα στις δύο αυτές μορφές δημοκρατίας, τονίζοντας πως η μία δεν πρέπει να κυριαρχήσει της άλλης, χωρίς ωστόσο να υποδεικνύει πώς θα επιλυθούν οι συγκρούσεις μεταξύ αυτών των δύο μορφών (Carnoi, 1990: 236).

Πηγαίνοντας ένα βήμα παραπέρα, το ουσιαστικό ερώτημα που τίθεται δεν είναι κατά πόσο μπορεί να λειτουργήσει ο συγκερασμός μεταξύ των δύο δημοκρατικών μορφών, ποια είναι προτιμότερη ή αν στην πορεία η μια θα ενσωματώσει την άλλη, προβληματισμοί που απασχολούν έντονα το ύστερο έργο του Πουλαντζά, αλλά κατά πόσο οι κοινοβουλευτικοί θεσμοί αποτελούν το όριο κάθε ριζοσπαστικής πολιτικής.

Εν πάση περιπτώσει, τόσο η δεξιά, όσο και η αριστερή τάση του ευρωκομμουνισμού έρχονται σε πλήρη αντίθεση με τη θεμελιώδη μαρξική αρχή περί αναγκαιότητας συντριβής της αστικής κρατικής μηχανής, ανεξαρτήτως του ότι η αριστερή γραμμή εκφράζεται με πιο ριζοσπαστική ορολογία έναντι της δεξιάς. Κι αν ο Πουλαντζάς έχει απόλυτο δίκιο, ότι ο δεξιός ευρωκομμουνισμός αντιλαμβάνεται το κράτος ως ουδέτερο τεχνικό εργαλείο, ο αριστερός ευρωκομμουνισμός δεν απαντά πειστικά στο πρόβλημα της μετάβασης από τον καπιταλισμό στο σοσιαλισμό, παραμένοντας σε αόριστες παρατηρήσεις περί ριζικών μετασχηματισμών, τομών,

αποφασιστικής κρίσης χωρίς εμφύλιο πόλεμο και άλλα.

4. Καρίλιο: ο αρχιτέκτονας του ευρωκομμουνισμού

Δεδομένου ότι ο Πουλαντζάς αναφέρεται ειδικότερα στον Σαντιάγο Καρίλιο ως τον κύριο εκφραστή του δεξιού ευρωκομμουνισμού, αξίζει να εστιάσουμε στις θέσεις του, προκειμένου να αντιληφθούμε σε βάθος την ιδιαίτερη συλλογιστική της κυρίαρχης δεξιάς ευρωκομμουνιστικής τάσης. Ας δούμε, αρχικά, πως περιγράφει ο ίδιος ο Καρίλιο τον ευρωκομμουνισμό: «Στη σημερινή Δυτική Ευρώπη, ο αμερικανικός ιμπεριαλισμός και οι κυρίαρχες κοινωνικές ομάδες προσπαθούν να προωθήσουν την ιδεολογική άποψη ότι δημοκρατία = καπιταλισμός και αντίστροφα ότι σοσιαλισμός = σοβιετική κυριαρχία. Η τάση που κατά τέτοιο γενικό τρόπο δέχτηκε την ονομασία «ευρωκομμουνισμός» αντιμετωπίζει την ανάγκη να ξεπεραστεί το δίλημμα αυτό, να τοποθετήσει τα προβλήματα της δημοκρατίας και του σοσιαλισμού στο αντίστοιχο σημερινό ιστορικό επίπεδο. Από την μια μεριά δηλαδή να αποδείξει ότι η δημοκρατία όχι μόνο δεν είναι σύμφυτη με τον καπιταλισμό, αλλά ότι η προάσπιση της και η ανάπτυξή της απαιτεί το ξεπέραςμα του κοινωνικού αυτού συστήματος [...] Και από την άλλη, ο «ευρωκομμουνισμός» οφείλει να αποδείξει ότι η νίκη των σοσιαλιστικών δυνάμεων σε χώρες της Δυτικής Ευρώπης δεν θα αποκορυφώσει τη σοβιετική κρατική ισχύ, ούτε συνεπάγεται την επέκταση του σοβιετικού μονοκομματικού προτύπου. Θα είναι μια ανεξάρτητη εμπειρία ενός περισσότερο εξελιγμένου σοσιαλισμού, που θα έχει θετική επίδραση στη δημοκρατική εξέλιξη των σοσιαλισμών που υπάρχουν σήμερα (Καρίλιο, 1977: 52-53).

Να σημειώσουμε, μάλιστα, πως η ισπανική εκδοχή του ευρωκομμουνισμού ενέχει μια σημαντική ιδιαιτερότητα, υπό την έννοια πως δεν αναπτύχθηκε υπό συνθήκες αστικοδημοκρατικής ομαλότητας και σημαντικής ανόδου του βιοτικού επιπέδου

της εργατικής τάξης, αλλά υπό το ασφυκτικό καθεστώς της φρανκικής δικτατορίας.

«Η ειρωνεία εδώ είναι προφανής: Παρόλο που από την Ισπανία απουσίαζε η οποιαδήποτε μακρά παράδοση αντιπροσωπευσης, οι θέσεις που οροθετήθηκαν από το ΚΚ Ισπανίας στο ένατο συνέδριό του το 1978 εξέφραζαν τη βαθύτερη δέσμευση στην πλουραλιστική δημοκρατία από κάθε άλλο κομμουνιστικό κόμμα στην Ιστορία».

(Boggs, 1995: 110)

Στις θεωρητικές αναλύσεις του Καρίλιο (1975α: 104-109), το κράτος παρουσιαζόταν ως κύριος φορέας υποστήριξης του φρανκικού καθεστώτος και ταξικός μηχανισμός επιβολής του χρηματιστικού και μεγαλοβιομηχανικού κεφαλαίου. Παρότι, όμως, αντιλαμβανόταν το κράτος ως έκφραση συμφερόντων μιας συντριπτικής μειοψηφίας της κοινωνίας, την ίδια στιγμή υποστήριζε πως το κράτος μπορούσε να αλλάξει από τα μέσα:

«Λέω ότι το κράτος παραμένει ο μηχανισμός ταξικής κυριαρχίας αλλά θεωρώ πως οι επαναστάτες μπορούν να βρουν, σήμερα, στο εσωτερικό του κρατικού μηχανισμού συμμάχους που θα συντελέσουν στη μετατροπή του από τα μέσα».

(Καρίλιο, 1975β: 224)

Στη βάση της παραπάνω αντίληψης, ο Καρίλιο (1977: 57, 122) πρότεινε την άλωση του αστικού κρατικού μηχανισμού διαμέσου του ελέγχου των ιδεολογικών του μηχανισμών, από την μία πλευρά, και την ουδετεροποίηση των κατασταλτικών του μηχανισμών, από την άλλη. Παράλληλα, ο σοσιαλισμός παρουσιαζόταν και σε αυτήν την περίπτωση ως μια απόπειρα διεύρυνσης της δημοκρατίας.

«Σε πολλές χώρες της Δυτικής Ευρώπης η εξέλιξη προς το σοσιαλισμό θα πάρει πιθανώς τη μορφή μιας διεύρυνσης της δημοκρατίας, της προσθήκης στην πολιτική δημοκρατία μιας ευρύτερης διάστασης –της οικονομικής δημοκρατίας. Δηλαδή κυβέρνηση του λαού, για το λαό, από το

λαό -ο τύπος της πολιτικής δημοκρατίας– μαζί με την ιδιοκτησία από το λαό των βασικών μέσων παραγωγής και ανταλλαγής και τη χρησιμοποίησή τους από το λαό για το λαό».

(Καρίλιο, κ.κ.: 87-88)

Κι αν την περίοδο της φρανκικής δικτατορίας έμοιαζε λογικό να προβάλλεται η σημασία κατάκτησης της αστικής δημοκρατίας, ακόμα και μετά την πτώση του καθεστώτος το ΚΚ Ισπανίας με καθοδηγητή τον Καρίλιο περιορίστηκε στην ανάπτυξη αστικοδημοκρατικών αιτημάτων, έχοντας ως βασικό στόχο, όχι την υπέρβαση του υπάρχοντος συστήματος, αλλά την εδραίωση της αστικής δημοκρατίας.

Επιπροσθέτως, στο *Ευρωκομμουνισμός και κράτος*, ο Καρίλιο μας παρουσιάζει αναλυτικά την οπτική του δεξιού ευρωκομμουνισμού αναφορικά με τον τρόπο κατάκτησης της εξουσίας. Αφού τονίσει την ιδιομορφία της Κούβας και την άρρηκτα συνδεδεμένη σχέση της επανάστασης με τον πόλεμο, αναφέρεται στις ολέθριες συνέπειες ενός πυρηνικού πλέον πολέμου, προκειμένου να απορρίψει συλλήβδην την επαναστατική προοπτική και να υπογραμμίσει:

«Το να μην παίρνει κανείς υπόψη τον παράγοντα αυτό (πυρηνικά) και να εξακολουθεί να μιλά για την επανάσταση διατηρώντας τις αντιλήψεις του παρελθόντος –κι ας πρόκειται για ένα παρελθόν πρόσφατο– έχει πάψει να είναι επαναστατικό [...] Είναι φανερό ότι οι δρόμοι προς το σοσιαλισμό στον τύπο της χώρας στον οποίο αναφερθήκαμε (ανεπτυγμένα) πρέπει να είναι διαφορετικοί και να συνοπολογίζουν τη συγκεκριμένη πραγματικότητα. Πρέπει να είναι δρόμοι που να συνδυάζουν τη δημοκρατική δράση των μαζών με τη δραστηριότητα των δημοκρατικών αντιπροσωπευτικών θεσμών. Δηλαδή με τη χρησιμοποίηση των δημοκρατικών αντιπροσωπευτικών οργάνων που σήμερα υπηρετούν βασικά τον καπιταλισμό, στην υπηρεσία του σοσιαλισμού».

(Καρίλιο, 1977: 66-68)

Ο Καρίλιο με την παραπάνω φράση έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τη θεμελιώδη θέση του Μαρξ (2019: 66) πως δεν είναι δυνατό η εργατική τάξη να χρησιμοποιήσει την έτοιμη κρατική μηχανή για τους δικούς της σκοπούς και επαναφέρει την εργαλειακή καουτσική συλλογιστική στο προσκήνιο. Ποιοι είναι, όμως, αυτοί οι νέοι δρόμοι προς το σοσιαλισμό; Οι νέοι δρόμοι είναι αμιγώς κοινοβουλευτικοί, με ακρογωνιαίο λίθο τον αγώνα εκδημοκρατισμού και μετασχηματισμού του κρατικού μηχανισμού. Η αντίληψή του για τη δυνατότητα μιας ειρηνικής δημοκρατικής μετάβασης στο σοσιαλισμό αποτελούσε λογική συνέπεια και της πεποίθησής του περί μη ανταγωνιστικών συμφερόντων εργατικής τάξης, μεσαίων στρωμάτων και μη μονοπωλιακής αστικής τάξης, που, συγκροτώντας μια διαταξική συμμαχία, θα μπορούσαν να απομονώσουν ειρηνικά τα μονοπώλια (Καρίλιο, χ.χ.: 88).

Να τονίσουμε μάλιστα εδώ, πως ο Καρίλιο (1975α: 26) δεν είχε επιδιώξει προηγουμένως ούτε τη βίαιη ανατροπή της φρανκικής δικτατορίας, αφού υποστήριζε πως η διαμόρφωση μιας πλατιάς συμμαχίας με την αστική τάξη θα καθιστούσε αδύνατη κάθε βίαιη αντίδραση του καθεστώτος και πως οι όποιες βλέψεις για ένοπλη εξέγερση θα μπορούσαν να οδηγήσουν στον όλεθρο.

Όπως θα το θέσει ο Μαντέλ (1980: 90), ο Καρίλιο στο *Ευρωκομμουνισμός ο κράτος* διατυπώνει καθαρά τις κυριότερες θεωρητικές παραμέτρους του ρεφορμισμού, όταν υποστηρίζει πως η επανάσταση είναι αδύνατη στις βιομηχανικές καπιταλιστικές χώρες, πως είναι αναπόφευκτη μια αιματηρή ήττα αν η εργατική τάξη έρθει σε ευθεία αναμέτρηση με την αστική τάξη και τον καπιταλιστικό μηχανισμό της, πως ακόμα μια επαναστατική κρίση μπορεί να απορρυθμίσει βαθμιαία τον καταπιεστικό στρατιωτικό μηχανισμό. Ο Καρίλιο (1977: 131), αποδεικνύεται πράγματι ο κύριος οργανωτής της διαδικασίας σοσιαλδημοκρατικοποίησης του κόμματός του, όταν τονίζει ότι στόχος δεν είναι η ανατροπή του καπιταλισμού, αλλά ο μετασχηματισμός του διαμέσου μιας προοδευτικής και βαθμιαίας μετα-

τροπής, ενός εξελικτισμού προφανώς όμοιου με αυτόν του Μπέρνσταϊν και του μεταπολεμικού Κάουτσκι.

5. Επίλογος

Ο Πουλαντζάς, λοιπόν, προσπαθεί να διαφοροποιηθεί από αυτόν τον κυρίαρχο ευρωκομμουνισμό, τον οποίον κατηγορεί για ρεφορμισμό και προσπαθεί να τον επανακαθορίσει σε μια πιο ριζοσπαστική και κινηματική βάση, συγκλίνοντας κατά πολύ με έργα διανοητών όπως οι Κλαουντίν, Τρεντίν και Ινγκράο. Επιπρόσθετα, προσπαθεί να τροποποιήσει τους όρους, πάνω στους οποίους τίθεται το ζήτημα του ρεφορμισμού, επικειρώντας τον δικό του διαχωρισμό από ρεφορμιστικές θεωρίες και ρεύματα.

Συνεπώς, αν για τη Γ' Διεθνή ρεφορμιστής ήταν εκείνος που δεν στόχευε στη δυαδική εξουσία και τη μετωπική ρήξη με το αστικό κράτος – με αυτό το κριτήριο ο ευρωκομμουνισμός θα χαρακτηριζόταν τότε στο σύνολό του ως ρεφορμιστικός – αντίθετα ο Πουλαντζάς (1979: 195-196) υιοθετεί μια στενότερη έννοια του ρεφορμισμού, όπου ρεφορμιστής χαρακτηρίζεται όποιος αποκόπεται από τα κινήματα βάσης και αγκιστρώνεται στην κορυφή και στη λογική των κρατικών μηχανισμών, των οποίων δεν αμφισβητεί τη θεσμική τους διάρθρωση. Υπό αυτό το πρίσμα, ο Πουλαντζάς αναγνωρίζει ως ρεφορμιστικό ρεύμα τον δεξιό ευρωκομμουνισμό τύπου Καρίλιο.

Στην εναλλακτική περίπτωση του αριστερού ευρωκομμουνισμού, ο Πουλαντζάς αναγνωρίζει τον ριζικό μετασχηματισμό της αστικής κοινωνίας μέσω μιας δημοκρατικής διαδικασίας κατάληψης της εξουσίας, μιας διαδικασίας βαθέος μετασχηματισμού του κράτους, σε αντίθεση προς το λενινιστικό μοντέλο της δυαδικής εξουσίας και της αναγκαιότητας συντριβής της αστικής κρατικής μηχανής. Μοιάζει φαινομενικά να αλλάζει το μέσο και όχι ο στόχος.

Εν κατακλείδι, μπορούμε να υποστηρίξουμε πως αν και ο Πουλαντζάς (2008:

369-375) διαβλέπει στον δικό του δημοκρατικό δρόμο προς το σοσιαλισμό, και σε αντίθεση με τον κυρίαρχο ευρωκομμουνισμό, μια περίοδο «αποφασιστικών ρήξεων», μια μη γραμμική και μεταρρυθμιστική διαδικασία, εντούτοις υποβαθμίζει και τελικά ακυρώνει τον στόχο της αντικαπιταλιστικής ρήξης με τη θεσμική υλικότητα του αστικού κράτους. Αν και υποστηρίζει ότι ο δημοκρατικός δρόμος είναι επί της ουσίας μια επαναστατική στρατηγική που λαμβάνει υπόψη τις επιτάγες του σύγχρονου καπιταλιστικού κράτους, αναδιατυπώνοντας με σύγχρονους όρους την στρατηγική της εξασθένισης του Κάουτσκι (1910), εισηγείται εν

τέλει μια «επαναστατική στρατηγική» χωρίς την επανάσταση.

Σε τελευταία ανάλυση, η αριστερή εκδοχή του ευρωκομμουνισμού παρέμεινε εγκλωβισμένη στα αδιέξοδα της γενικότερης ευρωκομμουνιστικής λογικής. Αποδεχόμενη την αστική δημοκρατία, αρνούμενη την αναγκαιότητα συντριβής της αστικής κρατικής μηχανής, αποκλείοντας την επαναστατική προοπτική, απομένει με τον τυπικό ρόλο της σοσιαλδημοκρατίας: να παρέχει ένα αριστερό κάλυμμα στον ρεφορμισμό, να λειτουργεί στο περιθώριο του αγώνα, να υπερασπίζεται ουσιαστικά την αστική τάξη πραγμάτων. **T**

- β** Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία
Αλτουσέρ, Λ. (1978), *Τι πρέπει ν' αλλάξει στο κομμουνιστικό κόμμα*, Αθήνα, Εκδόσεις Αγώνας
Bernstein, S. - Milza, P. (1997), *Ιστορία της Ευρώπης 3: Διάσπαση και ανοικοδόμηση της Ευρώπης 1919 έως σήμερα*, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια
Carnoy, M. (1990), *Κράτος και πολιτική θεωρία*, Αθήνα, Εκδόσεις Οδυσσέας
Eley, G. (2010), *Σφρηλατώντας τη δημοκρατία: Ιστορία της Ευρωπαϊκής Αριστεράς 1923 - 2000*, Αθήνα, Εκδόσεις Σαββάλας
Καλτσώνης, Δ. (2016), *Τι είναι το κράτος; Τι δημοκρατία χρειαζόμαστε;* Αθήνα, Εκδόσεις Τόπος
Καρίλιο, Σ. (1975α), *Πολιτικές δυνάμεις στην Ισπανία (Μετά το Φράνκο τι);*, Αθήνα, Εκδόσεις Έλμα
Καρίλιο, Σ. (1975β), *Αύριο η Ισπανία (Συζητήσεις με το Ρεζί Ντεμπραί και το Μαξ Γκαλλό)*, Αθήνα, Εκδόσεις Θεμέλιο
Καρίλιο, Σ. (1977), *Ευρωκομμουνισμός και Κράτος*, Αθήνα, Εκδόσεις Θεμέλιο
Καρίλιο, Σ. (x.x.), *Προβλήματα του σοσιαλισμού σήμερα*, Αθήνα, Εκδόσεις Αρμός
Κλαουντίν, Φ. (1978), *Ευρωκομμουνισμός και Σοσιαλισμός*, Αθήνα, Εκδόσεις Μπουκουμάνης
Κολέτι, Λ. (1982), *Οι ιδεολογίες από το 1968 ως σήμερα*, Αθήνα, Εκδόσεις Οδυσσέας
Λάδης, Φ. (1980), *Τι είναι και που πηγαίνει ο ευρωκομμουνισμός;*, Αθήνα, Εκδόσεις Πύλη
Μαντέλ, Ε. (1980), *Κριτική του Ευρωκομμουνισμού*, Αθήνα, Εκδόσεις Νέα Σύνορα
Μαρξ, Κ. (2019), *Ο εμφύλιος πόλεμος στη Γαλλία*, Αθήνα, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή
Μπαλαμπανίδης, Γ. (2015), *Ευρωκομμουνισμός: Από την κομμουνιστική στη ριζοσπαστική ευρωπαϊκή Αριστερά*, Αθήνα, Εκδόσεις Πόλις
Μπαλιμπάρ, Ε. (1978), *Για τη δικτατορία του προλεταριάτου*, Αθήνα, Εκδόσεις Οδυσσέας
Μπελαντίς, Δ. (2014), *Αριστερά και Εξουσία*, Αθήνα, Εκδόσεις Τόπος
Μπερλίγκουερ, Ε. (1977), *Ιστορικός Συμβιβασμός*, Αθήνα, Εκδόσεις Θεμέλιο
Νεφελούδης, Β. (1977), *Οι ρίζες του ευρωκομμουνισμού*, Αθήνα, Εκδόσεις Ράππα
Πουλαντζάς, Ν. (2008), *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*, Αθήνα, Εκδόσεις Θεμέλιο
Σασούν, Ν. (2001), *Εκατό χρόνια σοσιαλισμού: Η δυτικοευρωπαϊκή Αριστερά στον 20ό αιώνα - ανάπτυξη και σταθεροποίηση*, Αθήνα, Εκδόσεις Καστανιώτης
Σκλάβος, Τ. (2023), «Επανεκτιμώντας την τομή στο έργο του Νίκου Πουλαντζά», *Θέσεις*, τεύχ. 163, σ. 15-32
Σκολαρίκος, Κ. (2015), *Ευρωκομμουνισμός: Θεωρία και στρατηγική υπέρ του κεφαλαίου*, Αθήνα, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή
Τολιάτι, Π. (1964), *Εισήγηση στην κοινή συνεδρίαση της ΚΕ και της ΚΕΕ του Ιταλικού Κομμουνιστικού Κόμματος*, Αθήνα, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις
Ξενογλωσση βιβλιογραφία
Aspaturian, V. - Valenta, J. - Burke, D. (1980), *Eurocommunism between East and West*, Bloomington, Indiana University Press
Boggs, C. (1995), *The Socialist Tradition: From Crisis to Decline*, London, Routledge Editions
Kautsky, K. (1910), «Was nun?», *Marxists.org*, <https://www.marxists.org/deutsch/archiv/kautsky/1910/xx/wasnun.htm>
Kindersley, R. (1981), *In search of euro-communism*, London, Macmillan Press
Murphy, W. (1993), *Constitutions, constitutionalism and democracy*. Στο D. Greenberg, S. Katz, S. Wheatley & M. Beth Oliviero (ed.), *Constitutionalism and Democracy* (p. 3-25), Oxford, Oxford University Press
Συνεπτεύξεις
 Συνέντευξη Νίκου Πουλαντζά στο *Marxism Today* (1979)
 Συνέντευξη Κωνσταντσο Πρέβε στο *Δρόμο της Αριστεράς* (2011)
 Συνέντευξη Μάριο Τρόντι στο *Έθνος* (1985)